

Кілька слів перед спуском до Пекла

У фільмі «Пропала грамота» (1972 року), знятому за мотивами однойменної повісті Миколи Гоголя, козак Василь та його побратим Андрій, легенько вривавши надвечір горілки — суцця марниця: лишень по відру! — стають випадковими свідками химерного побачення. Чорт, закоханий у відьму, вмовляє любку жити в парі. Та згодна, але ставить одну умову: винагородою за десять років пекельного кохання має бути «спасеніє» її душі, позаяк до шабашу дівчина долучилася не з власного бажання, а через силування матері-віровідступниці. Споглядаючи цю сцену, щоразу чудуєшся: от же фірмова гоголівська містика! Власне, була б цьому правда, якби не одне «але»: відьму Одарку й чорта Трутика вигадав зовсім не Гоголь. Автор кіносценарію Іван Драч позичив любовну лінію з повісті «Закоханий чорт»¹ Олекси Стороженка — письменника, який, хоч і був на два з половиною роки старшим за свого полтавського колегу, дебютував у літературі кількома десятиліттями пізніше, вже наприкінці 1850-х. Працюючи з фантастичними сюже-

¹ Ткаченко А. Кінодраматургія Івана Драча // Слово і Час. 2016. № 12. С. 92.

тами, Стороженко взорувався на гоголівські «Вечори...» та «Миргород» (як і тексти інших сильних попередників: Ореста Сомова, Євгена Гребінки, Пантелеймона Куліша¹). Однак, якими б помітними не були ці впливи, вони не затьмарюють оригінальний хист письменника — здібність помічати надприродне в буденному. Олекса Стороженко мав нюх на фольклорні джерела, відчував демонічне, як колодязник — підземні води. Отож «відкопував» речі насправду вартісні.

Головною школою для романтичного прозаїка, без сумнівів, було народне оповідацтво: звідси і передача живого мовлення, і відповідна тематика — адже ніщо не тримає увагу аудиторії краще за бувальщини про зустріч із потойбічним. Так вже склалося, що в українській традиційній культурі найкращими сторітелерами вважали чумаків і кобзарів — на це були об'єктивні причини. Етнограф Микола Сумцов у нарисі «До історії слобідсько-українського чумацтва» зазначає, що подорожі степами розвивали в чумаків талант поетичної творчості²: по-перше, довго везучи сіль та рибу, вони мали якось себе розважати, тут і ставало в пригоді мистецтво баяння, по-друге, в дорозі часто траплялися непоясненні чудасії. Приміром, один старий запевняв дослідника, що на шляху до Криму йому довелося побачити нечистих: перед ним із озера випірнули

¹ Нахлік Є. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1988. С. 137.

² Сумцовъ Н. Ф. К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина. Т. VIII: Мартъ. 1884. С. 497.

«двое древніх водяних дідів» — та, не стерпівши людського погляду, швидко сховалися назад¹. Що ж до кобзарів, то, за спостереженнями фольклориста Пантелеймона Куліша, пам'ять народних співців архівувала величезний масив інформації — жодному хліборобу чи реміснику було б не під силу втримати в голові стільки текстів². Причому йдеться не лише про співання дум під бандуру. В кобзарському репертуарі були й оповідні жанри, як-от жаскі казки та легенди, — і можемо припустити, що після такої «розваги» слухачам ще довго не вдавалося заснути: вухо ні з того ні з сього починало вловлювати шарудіння домовика на горіщі, метеор видавався огненным змієм, а забутий кожух — викапаним куцем. Прикметно, що у тому ж «Закоханому чорті» повістярем виявляється саме кобзар. Через літній вік він уже не береться співати: «...увесь голос виспівав і бандуру потрощив...» — однак усе ще має охоту до казкарства. Тож підживившись чаєм із ромом та харківськими бубликами, старець розказує про власного діда — козака-характерника Кирила Келепа, що мав діла з чортами й відьмами.

Центрує кобзарську оповідку проблема вимушеного відьомства та християнського покаяння. На момент публікації «Закоханого чорта» (1861 рік) українська література вже знала історії жінок, що ставали відьмами не з власної волі. Так, 1833 рік відзначився виходом

¹ Там само. С. 497.

² Кулишъ П. Записки о Южной Руси / въ 2 т. С.-Петербургъ / издаль П. Кулишъ. Т. 1. 1856. С. 3.

тами, Стороженко взорувався на гоголівські «Вечори...» та «Миргород» (як і тексти інших сильних попередників: Ореста Сомова, Євгена Гребінки, Пантелеймона Куліша¹). Однак, якими б помітними не були ці впливи, вони не затьмарюють оригінальний хист письменника — здібність помічати надприродне в буденному. Олекса Стороженко мав нюх на фольклорні джерела, відчував демонічне, як колодязник — підземні води. Отож «відкопував» речі насправду вартісні.

Головною школою для романтичного прозаїка, без сумнівів, було народне оповідацтво: звідси і передача живого мовлення, і відповідна тематика — адже ніщо не тримає увагу аудиторії краще за бувальщини про зустріч із потойбічним. Так вже склалося, що в українській традиційній культурі найкращими сторітелерами вважали чумаків і кобзарів — на це були об'єктивні причини. Етнограф Микола Сумцов у нарисі «До історії слобідсько-українського чумацтва» зазначає, що подорожі степами розвивали в чумаків талант поетичної творчості²: по-перше, довго везучи сіль та рибу, вони мали якось себе розважати, тут і ставало в пригоді мистецтво баяння, по-друге, в дорозі часто траплялися непоясненні чудасії. Приміром, один старий запевняв дослідника, що на шляху до Криму йому довелося побачити нечистих: перед ним із озера випірнули

¹ Нахлік Є. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1988. С. 137.

² Сумцовъ Н. Ф. К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина. Т. VIII: Мартъ. 1884. С. 497.

«двоє древніх водяних дідів» — та, не стерпівши людського погляду, швидко сховалися назад¹. Що ж до кобзарів, то, за спостереженнями фольклориста Пантелеймона Куліша, пам'ять народних співців архівувала величезний масив інформації — жодному хліборобу чи реміснику було б не під силу втримати в голові стільки текстів². Причому йдеться не лише про співання дум під бандуру. В кобзарському репертуарі були й оповідні жанри, як-от жаскі казки та легенди, — і можемо припустити, що після такої «розваги» слухачам ще довго не вдавалося заснути: вухо ні з того ні з сього починало вловлювати шарудіння домовика на горіщі, метеор видавався огненним змієм, а забутий кожух — викапаним куцем. Прикметно, що у тому ж «Закоханому чорті» повістярем виявляється саме кобзар. Через літній вік він уже не береться співати: «...увесь голос виспівав і бандуру потрощив...» — однак усе ще має охоту до казкарства. Тож підживившись чаєм із ромом та харківськими бубликами, старець розказує про власного діда — козака-характерника Кирила Келепа, що мав діла з чортами й відьмами.

Центрує кобзарську оповідку проблема вимушеного відьомства та християнського покаяння. На момент публікації «Закоханого чорта» (1861 рік) українська література вже знала історії жінок, що ставали відьмами не з власної волі. Так, 1833 рік відзначився виходом

¹ Там само. С. 497.

² Кулишъ П. Записки о Южной Руси / въ 2 т. С.-Петербургъ / издаль П. Кулишъ. Т. 1. 1856. С. 3.

«Київських відьом» Ореста Сомова: в цьому оповіданні мати-чарівниця силоміць прирікає чотирнадцятирічну доньку на відьомську долю; відтак, подорослішавши, героїня не може дочекатися великоднього тижня, щоб упрохати ченців замкнути її у Святих Печерах — там би вона вимолила спасіння душі¹. Олекса Стороженко бере за основу ідентичну колізію, однак поглиблює мотивації персонажів, головню — матері. Одарчина ненька закохалася в козака Хведора і вже готувалась до шлюбу, як той, полаявшись із удовою, зопалу одружився з іншою. Зневірена жінка скаженіє з жалю та полишає слободу, аби за два тижні повернутися вже одміненою. Відтепер у її хаті немає ікон, на грудях — натільного хрестика, зате Хведору відливаються гіркі сльози: під дією насланя козакова дружина чахне й помирає. Так за нещастя зрадливця персонажка платить власною душею: чаклунство дало їй тимчасову силу на цьому світі й вічні страждання потойбіч. Як стверджує дослідниця історії відьомства Катерина Диса, на думку європейських демонологів, відьми мали укласти договір із Дияволом — причому матеріали судів про чари фіксують доволі універсальну схему того, як нечисть користала з жіночого горя: «Звичайно Диявол з'являвся перед жінкою, коли вона була в розпачі або гнівалася на когось за образу. Князь п'їтьми

¹ Сомів О. Київські відьми / пер. Ю. Винничук // Огненний змії: Фантастичні твори українських письменників XIX сторіччя / упоряд. Ю. Винничук. Київ : Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1990. С. 61-62.

був добрий до неї, заспокоював, пропонував допомогу, обіцяв дати владу для помсти, відтак пропонував «узаконити» їхню домовленість»¹.

І якщо угоду з книжниками та монахами звично завіряли підписом (згадаймо легенди про Теофіла Аданського чи Фауста), то неписьменних жінок Сатана таврував «диявольською міткою»². Щодо Одарчиної матері достеменно невідомо, однак у випадку самої Одарки прикметою став «анахтемський хвостик». Адже хоч за українськими віруваннями хвіст буває лишень у спадкових відьом³, тобто тих, кому магія приступна від народження, стороженківська персонажка одержує його вже після відьомської ініціації. Відбулася вона, між іншим, ось яким чином: «Що тоді, — каже відьма, — зо мною діялось — не розкажу; я лежала ниць, заплющивши очі, і говорила якісь слова за матір'ю, од когось одрікалась; назад я вже полетіла на своїй мітлі». Цей ритуал прикметний бодай з того погляду, що православ'я, на відміну від інших конфесій, посутньо спрощувало процес «посвятити» в чаклунки — її, як такої, фактично не існувало. Не потрібно було зрікатися Бога на шабаші та пародіювати «хрещення»: відьмою жінку автоматично робили лихі справи. Так — через гріх — вона ставала прислужницею Диявола⁴. Тож вочевидь у «Закоханому чорті»

¹ Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття. Київ : Критика, 2008. С. 105.

² Там само. С. 105.

³ Там само. С. 142.

⁴ Там же. С. 116.